

A NEMZET ÉS AZ ÁLLAM DISZHARMÓNIAJA JUGOSZLÁVIÁBAN A 20. SZÁZADBAN

A jugoszláv állam szétesését és az azt kísérő véres háborúk okait mára már könyvtárnyi irodalom elemezte. A külföldi szakértők hosszú ideig csak „*barbarizmust*” kiáltottak, Horvátország a permanens szerb erőszakra és a szerb nemzeti önzésre mutogatott, a nagy vesztes Szerbia pedig sértett pózba merevedett és mindenki elleneséget látott. Szlovénia pedig ez alatt csendben, ám annál gyorsabban az Unióba menekült.

Idővel az indulatok lecsillapodtak, s megkezdődött a térség **legtragikusabb rendszerváltásának** elemző vizsgálata. Konferenciák sokaságát tartották itthon és külföldön, valóságos konferencia-turizmus alakult ki a kérdés kapcsán. Egy tíz évvel ezelőtt a délszláv válság kapcsán Belgrádban kiadott bibliográfia több mint ezer bibliográfiai tételt tartalmaz, és a helyzet azóta szerencsére csak „*romlott*”.⁸⁵ Volt, aki a **megoldatlan államjogi kérdésekre** vezette vissza a drámai eseményeket, mások inkább a **megtermelt nemzeti jövedelem** feletti **egyenlőtlen osztozkodásban** látták a válság alapvető okát, de nem elhanyagolható azoknak az elemzőknek a száma sem, akik, mint jómagam, az **önigazgatási szocializmus strukturális válságaként** írták le Jugoszlávia nemzeti államokra történő feldarabolódását, hozzátéve persze, hogy a széthullás elválaszthatatlan a nemzetközi tényezők 20. század végi változásaitól. Azonban e temérdek irodalom ellenére sem sikerült megnyugtató választ adni arra a kardinális kérdésre, hogy **a válságtünetek miért kapcsolódtak össze a nemzetek centrifugális dinamizmusával**, miért bizonyultak a jugoszláv állam keretei csupán „*átmeneti szállásnak*” a délszláv népek számára? Miért nem sikerült **az állam és a nemzet között kezdettől fogva meglévő diszharmóniát** harmóniává, azaz tartós kohéziós erővé „*szelidíteni*” (*innen van előadásom címe is*), miért nem sikerült a **jugoszlávizmust** a délszláv etnikai közösségek **egységes „nemzeti kánonjává”** formálni? Benedict Anderson *Elképzeltek közösségei* c.⁸⁶ munkájában kifejtett gondolatokból indulok ki: a nemzetnek nem az a lényege, hogy milyen valóságosan létező megkülönböztető jegyek alapján tartozunk egy-egy nemzethez (nyelv, kultúra, történelmi tradíció stb.), hanem az, hogy mit *gondolunk* erről. A nemzet tehát szerinte elsősorban „*imaginárius*” és nem politikai közösség, vagy ahogyan Anderson fogalmaz, egy „*különleges kulturális termék*”. És még valami. A nemzeti identitás tehát nem egy eleve adott, állandó, már-már természeti jelenség, hanem olyan „*valami*”, amit létrehoznak, **csinálnak** (*making a nation*), – a nemzeti identitás tehát állandó formálás, „*rablás*” tárgya. Paul R. Brass, a washingtoni egyetem emeritus professzora az indiai nacionalizmusról írott nagyhatású munkájában egyenesen így fogalmaz: mindebből az következik hogy az etnikai tudat nemzeti tudattá történő átalakulása „*átfordítható*”, más utakra téríthető, az ezzel kapcsolatos döntést pedig mindig az elit hozza meg.⁸⁷

⁸⁵ Svetska bibliografija o krizi u bivsoj Jugoslaviji. Beograd, 1996.

⁸⁶ Benedict Anderson: *Elképzeltek közösségei*. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. L'Harmattan – Atelier, Budapest, 2006. 19.

⁸⁷ Paul R. Brass: *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*. New Delhi and Newbury Park, CA: Sage, 1992. 16.

E gondolati keretek belül próbálom meg átgondolni az állam és a nemzet közötti diszharmónia problémáját. Konkrétabban: **miért semmisült meg a közös jugoszláv nemzeti ideológiának mind a három 20. századi kísérlete, miért nem sikerült az egységes állami kereteket egységes nemzeti gondolatokkal kitölteni?**

De mielőtt belekezdenék a jugoszláv állam és nemzet diszharmóniájának elemzésébe, engedjék meg, hogy posztmodern világunkban, különös tekintettel az itt helyet foglaló ifjú közönségre, néhány megjegyzést tegyek a történelem, a múlt megismerhetősége kapcsán.

Gondoljanak csak a már-már elcsépelet mondásra: **a múltnak nincs végleges verziója.** Nemcsak azért, mert a történész, jelen esetben én, egy olyan kor "teremtényeként" vizsgálja a múltat, amely kor túl van a pozitív hit, az "értelemre támaszkodó önbizalom" 19. századi korszakán, hanem azért is, mert történészként nem hiszek abban, hogy a történelem pusztán "a felderített tények összessége", amit csak haza kell vinni, meg kell főzni és az éppen jelenlévő gourmand (vagy kevésbé ínycsokor) közönség szája íze szerint lehet ízesíteni. Lehet, hogy azoknak van igazuk, aki Croce nyomán úgy vélik, hogy a történelem nem más, mint hogy a **jelen problémáinak** fényében látjuk a múltat. A történész feladata tehát, erősítik fel ezt a gondolatot a posztmodern történetírás lelkes követői, nem a pusztán tényfeltárásban, hanem az **értékelésben van**, a történelem tehát nem más, mint a történész **narratívája, elbeszélése.** Persze van valami igazság abban, hogy a történelem nem más, mint a történész "tapasztalata", hiszen kutatásaival ő "alkotja meg" a történelmet. Én azonban azokkal értek egyet, akik úgy vélik: "a történésznek nem az a dolga, hogy szeresse a múltat, vagy hogy magát a múlttól függetlenítse, hanem hogy birtokba vegye és megértse..."⁸⁸ E "birtokba vétel" során ugyanakkor érdemes tisztában legyünk a végeredmény esendőségével. Ha ugyanis a történelmet egy magas hegyhez hasonlítjuk, amelyet különböző szemszögből különböző formájúnak látunk – miközben tudjuk, hogy csak ezek **együttese** adja ki a hegy valódi formáját – akkor bizony sokszor és sokfelől kell megmásszunk azt a bizonyos hegyet.

Előadásomat e gondolatok jegyében építettem fel, és kérem, ennek hallgassák azt meg.

Tehát Jugoszlávia története során – s ebben Jugoszlávia koránt sincs egyedül, gondoljanak csak a magyar, vagy a lengyel állam történetére, a nemzet és az állam soha nem fedte egymást. E tartós, bár korántsem azonos tartalmú diszharmóniát alapvetően két körülményre vezethetjük vissza: 1. Egészen a 19. század közepéig – végéig nincs egységes, szuverén délszláv nemzetállam, a délszláv etnikai közösségeket, nemzeteket a Hasbsburg birodalom, majd az Osztrák-Magyar Monarchia, illetve az oszmán állam fogta egységes politikai keretbe. 2. Az 1918-ban megalakult, majd 1943-ban újjáalakult jugoszláv államterület lakói, minden törekvés ellenére **sem** rendelkeztek minden náció által elfogadott **közös nemzeti kánonnal.**

Nézzük az első problémát. Mint ismeretes, mind a Habsburg, mind pedig az oszmán birodalom etnikailag és nyelvileg heterogén volt. Nem véletlen tehát, hogy a nemzetéről, az államról folytatott viták, politikai küzdelmek legneuralgikusabb pontját az adott politikai keretekhez való viszony, vagyis a **birodalmi centralizáció elfogadása**, illetve a **függetlenség és az autonómia** kérdése töltötte ki. Tudjuk, hogy a horvátok hosszú évszázadokig elfogadták az adott állami kereteket, legfeljebb a nemzetek közötti politikai szerepek újraosztásáért szálltak síkra. A 18. század végétől egyre harciasabban utasították el

⁸⁸ E. H. Carr: Mi a történelem? Századvég Kiadó, Budapest, 1993. 24.

a német, illetve a magyar egynyelvűségre irányuló többségi törekvéseket. Az állam politikai kontrolljának növekedése e térségben is együtt járt a kulturális, nyelvi homogenizációra való törekvésekkel, illetve a politikai hatalom megosztásának potenciális veszélye például Magyarországon is csökkentette a politikai elit nyelvi pluralizmussal, kapcsolatos toleranciáját, így a horvát nyelvvel kapcsolatos toleranciát is. Egymást gerjesztő folyamatok indultak be: a Magyarországi délszlávok hasonló nemzetépítésbe fogtak, mint a példának a magyarok. Nyelvi reformok, társaságok, horvát és szerb nyelvű sajtó, illetve az adott politikai keretek autonómia, (a szerbek esetében ez vallási autonómiát jelentett), sőt föderáció irányába történő kitágítására törekvő mozgalmak jelentek meg. 1848-ra, a század végéről nem is szólva, a magyar politikai elit egyre görcsösebben ragaszkodott az egy és oszthatatlan magyar politikai nemzet gondolatához, valamint a törvényhozás, a kormányzás és a megyei adminisztráció magyar jellegéhez. Ezzel **tagadták** a nem magyar nyelvű közösségek, így a horvátok és a szerbek **nemzet jellegét** is. Ebben a helyzetben született meg a jugoszlávizmus első történelmi formája, a horvát kulturális gyökerekből táplálkozó **illírismus**. Ljudevit Gaj és társai a **német romantika** hatására úgy gondolták, hogy az egységes nyelv megteremtése elvezet az egységes illír, azaz jugoszláv kulturális identitáshoz – márpedig szerintük a nemzet lényege ebben fogható meg. (A horvátnak ekkor három nyelvjárása volt – és ugye ha a nemzet lelke a nyelv – akkor a nemzet mégsem élhet három lélekkel.)

Szerbiai kortársaik, és közülük is hadd említsek legalább egy nevet, Vuk Karadžić is elfogadta a nemzet nyelvi-kulturális lényegét – és ezzel a szerbek is kiléptek a nemzetek modern európai porondjára. A helyzet persze meglehetősen paradox volt: csak az egyházban használt szlavenoszerb rendelkezett írott kultúrával, de eltűnt az az elit, amely ezt használta, a nép, vagyis a parasztok által használt nyelv viszont nem rendelkezett írott kultúrával. Annál gazdagabb volt szóbeli népdal és monda-világuk. A nyelvi-kulturális alapú nemzetfelfogás elfogadásával a szerbek túlléptek az ortodox egyház és vallás oszmán időkben oly fontos, ám a horvátoktól őket generálisan megkülönböztető protonacionalista nemzetképén. Az egyházi szlávtól történő eltávolodás egyúttal lehetővé tette a népnyelv, a szerb népi kultúra és történelmi hagyományok magas kultúrába történő beemelését. E kulturális építkezés mellett a szerb nemzetépítést az oszmán hatalmi központtól való függetlenedés, az autonómia, majd az állami függetlenség és az állami intézmények kiépítésének szükségessége uralta. Logikusan jelent meg a 19. század közepén Szerbia külpolitikájában az a kérdés, mi legyen a formálódó szerb **állam** nemzeti feladata. Ők ugyanis úgy látták, hogy az állam, a kicsiny Szerbia területén csak a nemzet (felfogásuk szerint a boszniai népcsoportok, vagy a bolgárok is a szerb nemzet részét képezték) töredéke él – a nemzet és állam diszharmoniját pedig az állam **területének** növelésével lehet és kell feloldani. Megfogalmazódott tehát, az olasz egyesítés analógiájára Szerbia Piemont szerepe. Megvolt tehát a közös nyelv, létezett már egy kicsiny, fél-független, ám annál dinamikusabb szerb állam is, a kérdés most már az volt, a sokféle kulturális tradíció közül melyiket, vagy melyeket emeljék be a közös jugoszláv kulturális kánonba. Erre a 19-20. század folyamán háromféle kísérlet történt:

- 4) Az elsőt, mint már utaltam rá, **romantikus nyelvi-kulturális** alapú irányzatnak nevezhetjük, ez volt az **illírismus**. Az illírismus mögött mindig látnunk kell a **német romantika** hatását, a nemzetépítésnek azt a korabeli, Európa keleti felén oly nagyhatású felfogását. Ennek lényegét most a mi szempontunkból így foglalhatnám

össze: döntően egy **szintetikus nemzeti ideológia** megteremtésén múlik a nemzetek léte, avagy délszláv esetben az eddig politikai kényszerűségből külön járó etnikai csoportok egyesülése, a **jugoszláv nemzet** létrejötte. A jugoszlávizmusnak ez az első, horvátnak is nevezett változata, paradox módon, alapvetően szerb népi kulturális tradíciókból táplálkozott. (Gondoljunk csak híres népdalkiadásaikra, amelyek ekkor nyugaton komoly visszhangot váltottak ki, és olyan költők fordították le őket németre, mint Goethe.) E variáció tartós fennmaradása elé azonban komoly akadályok gördültek: mindenek előtt az, hogy a horvát és a szlovén nemzeti elit fejlett irodalmi, kulturális hagyományoknak kellett hogy hátat fordítson, és hiányzott az állam egységesítő hatása is, mivel a közös állam egyenlőre csak titkos álom volt még. A nemzet és állam közötti diszharmónia ekkor tehát a közös állam hiányában és a formálódó szintetikus jugoszláv ideológia közötti ellentmondásban nyert kifejezést. Hiányzott az a szláv állam, amely a maga eszközeivel, lásd Franciaország, az egységesítés motorjává válhatott volna, egyik délszláv népcsoport kultúráját domináns helyzetbe hozta volna, míg a másikat marginalizálta volna. (Az államkeretek miatt, mint már utaltam rá, a horvát és a szlovén nemzeti törekvések a Habsburg birodalmi centralizációval és a magyar politikai nemzettel konfrontálódtak.) Azt se felejtjük el, hogy a 19. század végére a német romantika hatása erősen megkopott, és az irodalmi realizmus, a materializmus és a pozitívizmus jelentősen csökkentette ennek a nemzeti idealizmusnak a hatását a délszlávok körében is.

- 5) A jugoszlávizmus a 19- 20. század fordulóján vált ismét népszerűvé, és három irányba fejlődött. A modernizmus és a magyar homogenizáció szellemi- politikai hullámán felerősödő jugoszlávizmus még mindig kénytelen volt nélkülözni az állam védő kezét, de már nem sokáig. Képviselői szentül hitték, hogy az egységes kulturális identitás már nem szerb alapokon fog nyugodni, hanem mindhárom ágból **egyenrangúan építkeznek** majd, ezt nevezzük **multikulturális modellnek**. Nemzetfelfogásuk magját a **három etnikai ágból, törzsből kinövő egységes jugoszláv nemzet alkotta**. Hogy a nemzet e három ágának, a szerbnek, a horvátnak és a szlovénnek a kulturális, történelmi tradícióiból mit kell majd beemelni és hogyan a közös nemzeti kánonba, nos ez komoly viták tárgyát képezte. De ott voltak a **kulturális unifikáció** hívei is, akik a három kulturális tradícióból a **szerbet** akarták standarnizálni. De ne feledkezzünk meg a harmadik irányzatról sem, megjelennek a **nemzetek feletti modell** képviselői is. Az első jugoszláv állam e három szellemi áramlatból táplálkozott, a jugoszláv kulturális trónt azonban a két világháború között egyik „trónkövetelő” irányzat sem tudta tartósan elfoglalni. Paradox módon az unifikáció hívei voltak a leggyengébbek, inkább a multikulturális irányzat képviselői uralták a kulturális teret. Hadd utaljak olyan Európa szerte ismert képviselőikre, mint Ivan Meštrović szobrász és külügyér, vagy Ivo Andrić és Miroslav Krleža írók. A politikai és szellemi elit azonban inkább elbeszélte egymás mellett, semhogy együttműködött volna – a döntően szerb etnikai gyökerekkel rendelkező politikai elitet pedig elfoglalta a jelentős mértékben kibővült hatalmi tér kitöltésének mámorító feladata. **Fontosabb volt számukra az állam építése a nemzet építésénél.** Az erőteljes szerb alapú politikai centralizáció ellenére a közös nemzeti ideológia „csinálását”, a közös kulturális kánon formálását az állam elhanyagolta, inkább az egyes nemzeti elitek ügyének tekintette.
3. És végül a harmadik, és ez ideig az utolsó változat. A második, vagy közismert nevén

Tito Jugoszláviájában, egy rövid időt leszámítva, már nem kísérleteztek a különböző kultúrák vegyítésével, hanem **egy nemzetek feletti** jugoszláv identitás és kultúra kidolgozásán munkálkodtak, erőteljes állami részvétellel, amit a közismert jelszóba sűrítettek: **testvériség, egység**. 1945 után kiszélesedett a délszláv nemzetekbe beemelt etnikai közösségek száma (macedónok, majd bosnyákok) is. Az egyes nemzeti, sőt nemzetiségi kultúrák továbbélése is biztosított volt, egy feltétellel, ha elfogadják a közvetlen múlt, a második világháború partizán értelmezését, illetve az államhatalom adott politikai jellegét (előbb a klasszikus szovjet típusú államszocializmust, majd az öngazgatási szocializmust). A **kommunisták jugoszlávizmusa** generálisan különbözött a korábbi unitarizmustól, sőt multikulturalizmustól is. Lemondtak a közös etnikai eredet és egységes nemzet mítoszáról és hivatalosan is deklarálták az állam soknemzetiségű jellegét. A közös jugoszláv kultúra megteremtését azonban továbbra is elérendő célnak tekintették, mivel a nemzeti problematika egészét történelemileg elavult kategóriának tartották, amely majd csendben a történelem homályába vész. A „*testvériség – egység*”, vagy hogy a sztálinista formulát idézzem, „*formáját tekintve nemzeti, tartalmát tekintve szocialista*”, jelszavával egy **nemzetek feletti kohéziós ideológiában, kultúrában gondolkodtak**. Ez a nemzetek feletti kultúra nem összekötötte, hanem inkább magába olvasztotta volna a horvát, a szerb, a szlovén, a makedón, a bosnyák, de a nemzetiségek irodalmi kultúráit, történelmi tradícióit is. Az állam és a nemzet között tehát egy **újfajta diszharmónia** jött létre. A 60-as évektől felerősödő szellemi, kulturális folyamatok ezt a diszharmóniát egyre határozottabban **nemzeti** irányba oldották fel. A hatvanas évek szlogenje már így hangzott: „minden nemzetnek, nemzetiségnek joga van, hogy szabadon fejlessze saját kulturális identitását.” Az állam, a szövetségi politikai elit tehát, miközben továbbra is ragaszkodott az egységes állam fenntartásához, bár egyre több centrális hatalmi jogkört adott át a köztársaságoknak, lemondott az egységes identitás, a „képzelt közösség” építéséről. A **jugoszlávizmus néhány európeér értelmiség játszóterévé zsugorodott**. A délszláv szellemi teret egyre dinamikusabban a horvát, a szerb, és még sorolhatnám, **nemzeti elkötelezettségű irányzatok töltötték ki**, így szellemileg szabaddá vált az út a centrifugális erők előtt. A 20. század hetvenes éveire kialakult egy olyan állam, amelynek polgárai nem tudtak közös nevezőre jutni sem az irodalmi, sem a történelmi kánon tekintetében – különösen nem voltak hajlandók elfogadni az állam legitimációs magját képező partizán múlt egyoldalú, hivatalos interpretációját. A közös, hősi harc mítosza viktimológiai párharccá változott – ki szenvedett többet kitől a múlt során.

Zárásként hadd idézzem ismét Benedict Andersont: „*a nemzet életrajzát stukturáló halálok valóban különlegesek.*”⁸⁹ Igen, különlegesek. Jugoszláviát tragikus polgárháború kísérte utolsó útjára, és ez volt az új nemzetállamok születésének kísérőzenéje is. **A diszharmónia feloldódott. De valóban feloldódott?**

⁸⁹ Benedict Anderson: i.m.170.

Enikő A. Sajti: The disharmony of the Nation and the State in Yugoslavia in the 20th century

In her lectures Enikő A. Sajti tries to answer the questions related to the Yugoslavian state's disintegration, explore the reasons for the subsequent wars which were connected to the centrifugal dynamism of nations, illustrate why the Yugoslavian state's framework proved to be only a „provisional” structure for the Southern Slavic nations in the Twentieth Century, and shed light on why the disharmony between the state and the nation couldn't be solved from the beginning. Her concerns: why all the three attempts to create a collective national ideology were eliminated in the 20th Century, and why the uniform framework of the state couldn't be filled with collective national thoughts. Before Sajti attempts to give an answer to these questions, she makes some remarks about the recognition of history and the past, and then she traces the disharmony between the state and the nation to two basic conditions: First of all there was no single or uniform Southern Slavic nation state till the end of the 19th Century, and secondly the residents of the Yugoslavian state constituted in 1918, then reestablished in 1943, never had a common national canon accepted by every nationality - despite all efforts to create one. Though in the course of the history of Yugoslavia the state and the nation never completely jibed, they tried to create a common Yugoslavian national-cultural canon. Sajti alludes to three endeavours that were fully explicated in later periods. The first trend was „Illyrianism”, which was a romantic, linguistic and cultural based trend (bearing marks of German romanticism). A synthetic national ideology, it paradoxically drew on native Serb national-cultural traditions. But this first trend of „Yugoslavianism” lacked the single and uniform Slavic state that could be the moving spirit of ideology, and this option would have put one Slavic group in a dominant position while the others would have been isolated and pauperized. Three trends developed from Yugoslavianism at the end of the Nineteenth Century. Followers of the multi-cultural model wanted to construct from all of three branches in equal shares and they imagined a single Yugoslavian nation that would have been derived from the three main ethnic groups (Serbian, Croatian, Slovenian). But the advocates of cultural unification wanted to standardize only the Serb traditions from these three ethnic-cultural traditions. And of course the followers of supranational model also appeared. The first Yugoslavian state was influenced by these three intellectual trends, but none held sway over the public. The final trend evolved in Tito's Yugoslavia: they laboured at the development of supranational Yugoslavian identity and culture with forceful state intervention, which was expressed in the well-known rallying cry: „brotherhood and unity.” Communistic Yugoslavianism gave up the mythology of a collective ethnic origin and uniform nation, and they officially declared a multiracial state. The communists were pondering about a supranational cohesive ideology that wouldn't have connected, but rather would have assimilated the Serbian, Croatian, Slovenian, Macedonian, Bosnian and other ethnic literary cultures and historical traditions. Consequently between the state and nation a new disharmony came into existence, which leaders during Tito's rule tried to solve with nationalism. The Southern Slavic intelligentsia was filled with nationalist tendencies, thus in the 70's Yugoslavia became a country where the citizenry couldn't agree about either the literary or the historical canon. Instead of providing a definite answer Enikő A. Sajti closes her lectures with a question wondering whether this kind of disharmony has really been dissolved by the disintegration of Yugoslavian state and the birth of new nation states or not.